

Популізм і демократія

Populism and Democracy

Тетяна Дроздова¹
Tetiana Drozdova

¹ Cherkasy State Technological University
460 Boulevard Shevchenko, Cherkasy, 18006, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.48-5](https://doi.org/10.22178/pos.48-5)

LCC Subject Category: [B1-5802](#)

Received 10.06.2019
Accepted 20.07.2019
Published online 31.07.2019

Corresponding Author:
drozdova_tatyana@ukr.net

Анотація. Глобальний політичний ландшафт сьогодення пронизаний популізмом, вагомим свідченням чого є усеприсутність «терміну» *популізм* у публічних дебатах, яка посилюється його смисловою та ідеологічною неоднозначністю, оскільки охопивши широкий спектр явищ і рухів, популізм став парасолькою, під якою можуть бути розміщені усі або майже усі форми політичного дискурсу. Дискусії щодо популізму оприявнюють його амальгамний характер та розбіжності в його оцінках, що мають місце не лише у медійно-політичному, але й у науковому контексті. Цей дисонанс породжує, крім спроб концептуалізувати популізм або принаймні виявити його сутнісні риси, з якими погодилася би політично-політологічна спільнота, й інше прагнення, а саме: з'ясувати, з чим пов'язаний нечуваний сплеск популізму в світі, на що він вказує, на нормальний розвиток суспільства демократій чи на те, що з суспільством не все гаразд, і політичний клас мусить реагувати відповідно.

Підходи до розуміння популізму (Е. Лаклау, П.-А. Тагієффа, М. Кенован, К. Мадда, П. Розанваллона, І. Суреля та І. Мені тощо) класифікують його по-різному (як назагал нормальну політику, тонку ідеологію, політичний стиль, девіацію демократії), натомість щодо основних рис, притаманних популізму, згода, попри анонсовану поліфонію, можлива. Популізм характеризується спрощеним розумінням суспільства, чия єдність фундується його ідентичністю, протиставленням брудної корумпованої еліти чистому і здоровому єдиному народу, суб'єкту спільної волі, претензією на монополію володіння істиною про цю волю.

Особливий інтерес становить відношення між популізмом та демократією, дослідження якого зазвичай відбуваються в межах класичної дискусії про розбудову демократії у сучасних суспільствах, де перебільшена увага до демократичної процедури супроводжується все більшим відстороненням населення від реальної участі у прийнятті політичних рішень, що і є, на думку дослідників, причиною появи і успіху популістських політичних сил, тобто, популізм є відповіддю на кризу представницької демократії. Непопулярна теза, представлена у цій розвідці, полягає в певному зміщенні акцентів, а саме: якщо популізм – це патологія, то патологічна за суттю сама демократія (в широкому сенсі слова, як установка і спосіб мислити розвиток суспільства), і популізм тому не що інше як її епіфеномен, який потребує демократії для власного існування, втілює її імперативи, але жодним чином не може на неї вплинути, спотворюючи або вдосконалюючи. Дві атрибутивні характеристики демократії (ідея свободи та ідея рівності) породжують популізм, а принципова нездійсненність демократії (як ідеальної форми) забезпечує його успіх. Тому поруч з появою демократичного мислення обов'язково з'являється мислення популістське, а багатоманіття форм втілення демократичної установки спричиняє протейзм популізму.

Ключові слова: популізм; демократія; народ; еліта; демагогія; спрощення; невизначеність.

© 2019 The Author. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 License

Abstract. Present-day global political landscape is imbued with populism, a weighty evidence of which is the presence of the “term” *populism* in public debate, which is aggravated by its semantic and ideological ambiguity, since, embracing a wide range of phenomena and movements, populism has become a kind of umbrella under which all or almost all forms of political discourse can be placed. The debate about populism proves its amalgamous nature and the discrepancies in its evaluation, which take place not only in the media-political, but also in the scientific context. In addition to attempts to conceptualize populism, or at least to reveal its essential features with which the political and politological community would agree, this dissonance generates another desire, namely: to find out what the unbelievable surge of populism in the world is all about and whether it points to the normal development of a society of democracies or to the fact that society is not alright, and the political class must respond accordingly.

Approaches to the understanding of populism (E. Laclau, P.-A. Tagieff, M. Kenovan, C. Mudde, P. Rosanvallon, I. Surel and I. Meni, etc.) classify it differently (as a general rule, as normal politics, a subtle ideology, political style, deviation of democracy), but on the basis of the main features of populism, the consent, in spite of the announced polyphony, is possible. Populism is characterized by a simplified understanding of society, the unity of which is based on its identity, the opposition of a dirty corrupt elite to a pure and healthy united people, a subject of common will, a claim to a monopoly of possession of the truth about this will.

Of particular interest is the relation between populism and democracy, the study of which usually takes place within the classical debate about the development of democracy in modern societies, where the excessive attention to the democratic procedure is accompanied by an ever-increasing holding the population off the actual participation in making political decisions, which is, according to researchers, the cause of the emergence and success of populist political forces, that is, populism is the answer to the crisis of representative democracy. The unpopular thesis presented in this research consists in a certain shift of emphasis, namely: if populism is a pathology, then democracy itself (in the broad sense of the word, as the setting and the way of considering the development of society) is pathological in its essence, and that populism is nothing else as its epiphenomenon, which needs democracy for its existence, embodies its imperatives, but in no way can be influenced, distorted or perfected. Two attributive characteristics of democracy (the idea of freedom and the idea of equality) generate populism, and the fundamental impossibility of democracy (as an ideal form) ensures its success. Therefore, along with the emergence of democratic thinking there is necessarily a populist thinking, and the multitude of forms of embodiment of a democratic setting prompts proteism of populism.

Keywords: populism; democracy; people; elite; demagoguery; simplification; uncertainty.

ВСТУП

В останні роки слово популізм стало часто вживаним на усіх рівнях соціально-політичного дискурсу, більше того, існує враження, що воно нині набуло трендовості настільки, що без нього не може обійтися будь-яке висловлювання щодо сучасної або минулої політичної ситуації незалежно від того, хто висловлюється – правий чи лівий політик, політолог, представник академічних кіл чи небайдужий або байдужий громадянин, незалежно від того, про яку країну або територію йдеться – Україну, Європу, США чи Латинську Америку. Водночас невизначе-

ність і часто анонсована політичною наукою складність визначення популізму через його високу пластичність (він включає занадто різномірні характеристики, може бути віднесений до різних історичних моментів, має різне ідеологічне наповнення, втілюється в різні інституційні форми) дозволяє використовувати це поняття у будь-який спосіб, як пише П.-А. Тагієфф, зі словом популізм трапилося нещастя, оскільки воно стало популярним [1]. Якщо звернутися до мови ЗМІ або до пересічного вжитку, то не важко помітити, що слово популізм має переважно негативну конотацію, ним маркуються суспільно-

політичні рухи, репрезентовані демагогами, що маніпулюють обуренням людей, сепаратистські рухи, право-радикальні політичні сили, ліві радикали, популізм пов'язують з антиінтелектуалізмом, засудженням еліт, авторитаризмом, крайнім націоналізмом, ксенофобією, антисемітизмом і расизмом. І це парадоксально, оскільки етимологічна референція популізму (апеляція до народу) мусила би сприйматися позитивно тою мірою, якою позитивно сприймається поняття народу. Однак не можна оминати увагою й факту, що філософи, політологи, соціологи намагалися і намагаються й дотепер концептуалізувати цю «какофонію» (за влучним висловлюванням Т. Гуерри [2]) смислів, розв'язавши вищезгадану апорію, і навіть більше, дослідники й дотепер не відмовляються від спроб дати точне визначення популізму, оскільки наше політичне сьогодення демонструє просякнутість популізмом (успіх популістських політиків і популістських партій) настільки, що К. Мадд може говорити про перетворення популізму з політичної патології західного суспільства на патологічну норму, прийнятну як для більшості населення, так і для основних політичних сил [3].

Серед великої кількості праць, присвячених популізму, переважна більшість спрямована на дослідження окремих його випадків, але явище як таке теж піддається аналізу переважно представниками політико-філософських академічних кіл. Це, зокрема, праці М. Кенован [4], П.-А. Тагієфа [1, 5], Е. Лаклау [6], К. Мадда [7], П. Розанваллона [8], І. Суреля та І. Мені [9], Ж.-В. Мюллера [10] тощо. Спроби концептуального аналізу популізму або дескрипція розмаїття форм його втілення часто супроводжуються пошуками чинників виникнення й масштабів поширення популізму (соціальних, економічних, політичних). Особливий інтерес у цьому зв'язку становить прояснення відношення між популізмом та демократією, оскільки обидва концепти мають кореневу тотожність. Виявлення спільних рис популізму у різних версіях його розуміння науковою спільнотою задля уточнення теоретичного наповнення поняття, а також інтерпретація специфіки зв'язку між популізмом та демократією є метою даної розвідки.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Спроби визначення популізму

Вже перші спроби осмислення популізму науковим середовищем, що належать до останньої третини минулого століття (праці Г. Юнеску «Популізм: смисл та національні особливості» (1970), Е. Лаклау «Політика та ідеологія в марксистській теорії: Капіталізм-Фашизм-Популізм» (1977), М. Кенован «Популізм» (1981)), констатували проблематичність його дефініції. Зокрема, Г. Юнеску [11] запропонувавши різноманіття визначень популізму (як ідеології, способу мислення, терміну політичної психології), не дав остаточного і єдиного визначення поняття. Ернесто Лаклау, маючи інтенцію розробити теорію популізму, мусив визнати: «Популізм – це концепт невловимий тою ж мірою, що й рецидивний. Небагато термінів було так широко заангажовано сучасною політичною наукою, хоча мало термінів було визначено з меншою точністю. Інтуїтивно ми знаємо про що говоримо, називаючи рух або ідеологію популістськими, але маємо труднощі з конверсією цієї інтуїції у концепції. Це часто призводило до специфічної практики: термін використовувався суто алюзивно, а всі спроби верифікувати його зміст залишалися безпорадними» [12]. І Маргарет Кенован, загалом вважаючи, що існує певне порозуміння щодо ключових політичних термінів, змушена була визнати відсутність такої конвенції для популізму, оскільки «він охоплює екстраординарно широкий спектр різноманітних явищ, і використовується різними авторами на позначення зовсім різних речей» [13], відповідно ситуація характеризується постійним семантичним розладом: «Деякі спостерігачі бачать популізм там, де інші не бачать нічого подібного» [13].

У своїх пізніших працях, присвячених популізму [6], Е. Лаклау виходить з допущення, що всі спроби дати визначення популізму виявилися невдалими через те, що він розглядався як онтична категорія, хоча, на його переконання, популізм є онтологічною категорією, дати концептуальне визначення якій можна лише формально, оскільки всі його визначальні риси є специфічним способом артикуляції, в якому логіка еквівалентії переважає над логікою дистинкції незалежно від актуального змісту, що не піддається артикуляції. Причому говорити про популізм можна

лише за наявності певних політико-дискурсивних практик, що конструюють народ як суб'єкт, умовою виникнення якого є побудова кордону, що поділяє соціальне поле на два табори-антагоністи, де логіка цього розподілу підпорядкована формуванню ланцюга еквіваленції, що об'єднує шерех соціальних запитів, в якому момент подібності домінує над момент розрізнення. Причому ланцюг еквіваленції не виникає внаслідок збігу, але об'єднується через появу елемента, що його Е. Лаклау називає «порожнім сигніфікатом», який і забезпечує цілісність ланцюга аж до тотальності. Логіка еквіваленції не може бути сформульована позитивно, оскільки спільним для усіх різноманітних соціальних запитів може бути лише їх протиставлення владі, що перебуває по іншій бік і залишає запити незадоволеними. Це перегрупування вимог на негативній основі є першою умовою популізму, оскільки суб'єктом цих вимог є народний суб'єкт. Причому конструювання народного суб'єкту можливе лише на основі продукування знаків, що прагнуть стати порожніми сигніфікатами. Відповідно, конструювання народу тяжіє до спустошення і відзначається нестабільністю. Те саме можна сказати і про конструювання іншого полюсу – владного. Тому популістські вимоги здаються розмитими, а народ, для якого і від імені якого говорять популісти, є тим, чого немає. Ця формальна схема дозволяє, на думку Е. Лаклау, подолати розрив між гетерогенним комунітарним простором та тотальною політичною волею, дозволяє зрозуміти усуприсутність популізму – його здатність виникати в різних точках соціально-економічної структури. Значить, неправильно намагатися з'ясувати, чи є якийсь рух популістським, варто ставити питання інакше: якою мірою той чи інший рух є популістським.

Таким чином, незадоволені потреби-запити конституують народ, рух або ідеологія (дискурс) стають популістськими в залежності від того, якою мірою їх зміст артикулюється логікою еквіваленції, внаслідок чого жоден дискурс не буде позбавлений популізму, жоден не уникне апеляції до народу проти народного ворога через створення внутрішнього кордону. І в такому разі популізм як утвердження радикальної альтернативи у межах єдиного комунітарного простору стає синонімом політики як такої, оскільки політика полягає у охопленні наявного стану речей як системи і пропозиції альтернативи для цієї системи.

Тому відмова від популізму означатиме відмову від політики.

Ця структурна схема функціонування суспільства подібна до концепції Клода Лефора, у якій поділ і конфлікт між елементами поділу стають конститутивними і для народу, і для суспільства, надаючи останньому вітальності. Але будь-яка схема редукує складну соціальну реальність до простих елементів, що не в змозі відповідати дійсності, саме тому Е. Лаклау надає своїй побудові невизначеності, динамізму, нестабільності кордонів, що водночас стає на заваді концептуалізації популізму, оскільки важко уявити як суто логічно з невизначеності могло би з'явитися дещо визначене, відповідно, ототожнюючись з політикою назагал, популізм елімінується як концепт. Крім того, за такого розуміння ми мусимо визнати, що не існує жодної автономії політичного, адже популізм може виникнути у будь-якому середовищі, де використовується риторика «для народу», включно з наукою та мистецтвом.

До того ж, здається, що спроба Е. Лаклау позбавити популізм його негативного забарвлення не може бути реалізована на рівні сприйняття явища. Автор наводить дві основні причини, що, на його погляд, інспірують зневажливий спосіб перцепції популізму [6]: 1) невизначеність у відношенні до аудиторії, до якої він звернений, та у своєму дискурсі й постулатах; 2) популізм не що інше як звичайна риторика. Риторика, на розсуд Е. Лаклау, необхідна для внутрішньої єдності будь-якої концептуальної структури, нечіткість і невизначеність не помилки дискурсу про соціальну реальність, але за певних обставин, як було викладено вище, можуть бути вписані у саму соціальну реальність. З цими аргументами важко не погодитися, але спробуємо аплікувати схему до сприйняття на рівні подій. Якщо слідувати схемі автора, риторика популістів завжди залишатиметься виключно риторикою, оскільки запити народу не зможуть ніколи бути реалізованими вповні, відповідно, популісти, ким би вони не були, завжди будуть тими, хто обіцяє і не виконує: і тоді, коли їхня альтернатива провалюється (через неспроможність), і у разі, коли вони намагаються втілити альтернативне бачення, яке втілити повністю не можливо якраз через гетерогенність суспільства і нестійкість суспільної структури (через недотримання обіцянок).

Тагієф П.-А. у власному аналізі популізму [1] виходить з тези, що про популізм можна говорити, лише визначаючи умови використання даного поняття. Термінологічне використання можливе лише обмежено на мінімумі визначення: «популізм можна концептуалізувати лише як тип соціальної та політичної мобілізації, тобто він може позначати лише вимір дій або політичних промов» [1]. Тому він пропонує розуміти популізм як певний політичний стиль, що може формувати різноманітні символічні об'єкти, бути розташованим на різних ідеологічних платформах, набуваючи кольору тієї ідеології, де перебуває. Власне, він припускає, що можливість співіснувати з будь-якою ідеологією та будь-якою економічною програмою і є найбільш специфічною формальною рисою популізму. Ідеологічно він може бути правим і лівим, реакційним, прогресивним, реформаторським або революційним; може бути неоліберальним або пропонувати жорсткий економічний контроль з боку держави. Спільною в цьому контексті залишається риторика, структурована звинуваченням еліт і схваленням народу.

Тагієф П.-А. не самотній у такому розумінні. К. Мадд і С. Калтвассер [7], стверджують певний плюралізм та наполягають на можливості співіснування різних визначень популізму (історичного, стратегічного, комунікативного, дискурсивного та філософського), які часто корелюють між собою у основних ознаках. Тому популізм визначається як тонка ідеологія, що виходить з принципового поділу суспільства на два антагоністичні табори: «невинний народ» та «корумпована еліта», й стверджується, що політика не може бути нічим, крім вираження спільної волі народу. Це визначення уже було присутнім у оригінальній статті К. Мадда 2004 року, де популізм визначено за трьома ознаками, що становлять його ядро: незіпсований народ, корумпована еліта та спільна воля [4].

Тобто, формальне визначення Е. Лаклау містить ті самі елементи, по суті, його схема відрізняється лише постулюванням невизначеності та діалектичною динамікою цієї невизначеності.

Крім того, П.-А. Тагієф у власному аналізі популізму намагається розібратися, чому існує так багато критеріїв популізму, і робить

висновок про те, що вони мають різні сфери значення. Відтак, він виділяє шість [1]:

1. Популізм-рух, що виявляється як тип мобілізації середнього та народного класу. Це символічне вираження експансії мас у соціально-політичний простір.
2. Популізм-режим, авторитарний або напівплебісцитний режим, де харизматичний лідер або класичний демагог говорить безпосередньо з масами, легітимуючи свою владу тим, що втілює волю народу.
3. Популізм-ідеологія, що позначає притаманну кожній нації традицію ідеалізації народу, автентичного, природного, здорового на протигагу тим, що мають над ним владу.
4. Популізм-відношення, що передбачає наявність популістських оцінок незалежно від традиції. Виявляється у відмові від експертів на користь автентичного представництва народу.
5. Популізм-риторика як ознака демократичної епохи або епохи мас, полемічний за своєю суттю, оскільки виступає завжди від імені народу проти «інших», які можуть бути різними в залежності від того іменем якого народу мовить популіст: народу-демосу чи народу-етносу.
6. Популізм легітимації, що виникає внаслідок кризи легітимності, спричиненої модернізаційними процесами. Це спосіб тимчасової й перехідної легітимації – постдиктаторської або посттоталітарної.

Зазначимо що, більшість явищ, кваліфікованих як популістські, мають або всі перелічені значення або більшість з них.

Ів Мені та Ів Сурель [9] вважають, що популізм зосереджується на темі близькості, яка варіюється у різних значеннях: зменшення відстані (між політиками та народом), пошук подібності (між ними ж), постійна видимість. Популізм фактично є відповіддю на відсутність народу в демократичному процесі. В епоху, що характеризується кризою сенсу на багатьох рівнях заклик до «уявної спільноти» (народу – примітка автора) розкриває привабливу здатність популізму запропонувати для людей, що не бачать більше орієнтирів, нішу, де індивід зможе набути нової ідентичності.

П'єр Розанваллон [8] виходить з розуміння популізму К. Марксом як поєднання симпто-

му реального лиха та вираження ілюзії. Популізм народжується на ґрунті кризи, але не просто виражає внутрішнє зло, він – місце зустрічі політичного розчарування через викривлення фактів та дисфункцію демократичного режиму з тотальним хаосом, викликаним неможливістю розв'язати соціальні питання, з подвійним почуттям безпорадності, відсутності альтернатив та непрозорості світу, що з цього випливає. Відтак, підсумовує автор, популізм можна розуміти як форму спрощеної та збоченої відповіді на ці труднощі.

Тож, можна вирізнити певні характеристики популізму, що так або інакше визнаються більшістю його дослідників. Одна з таких рис – демагогічне спрощення складних соціальних зв'язків, до якого вдається популізм, аби бути інтермедіатором народу. Сюди належить і спрощене розуміння суспільства (найчастіше у бінарних опозиціях), чия єдність фундується його ідентичністю, і протиставлення брудної корумпованої владної еліти чистому і здоровому єдиному народу, суб'єкту спільної волі, з претензією на монополію володіння істиною про цю волю. Крім того, це і наявність сильної емоційної риторики, що забезпечує необхідний ірраціональний зв'язок з реципієнтом популістського слова.

Популізм і демократія

На мій погляд, будь-яка концептуалізація поняття повинна виходити з його етимології, оскільки етимологія оприявнює первинний сенс поняття, що відкриває момент народження явища, яке воно позначає. І відповідно, знання походження уможливорює розуміння суті явища.

Відомо, що слово популізм прийшло до нас з латинського *populus*, де означає народ, відповідне грецькому *демос*. Тобто, очевидним є зв'язок між популізмом і демократією, що етимологічно повинен би бути синонімічним. І передісторія популізму бере свій початок саме у греків, що винайшли демократію. Демократія базується на публічному використанні мови, тому демагоги або сикофанти, покликані говорити від імені народу, можуть з'явитися саме у такому середовищі. І якщо поняття демагога, вождя народу, на початку було нейтральним, то у 5 ст. до н.е. воно набуває негативної конотації, що зберігається й

дотепер. Сикофанти (собаки демосу), часто помічники демагогів, від початку сприймалися вкрай негативно. Наприклад, Демосфен порівнює їх зі скорпіонами, чий розум не спрямований на жодну позитивну справу, вони не займаються ні мистецтвом, ні ремеслом. А їхня суспільна роль у судах була подібною до ролі демагогів у народних зібраннях. Платон у «Горгії» і у «Державі» виступає проти демагогії, яка, на його думку, відповідна демократії. І демагог для нього – це лише спокусник натовпу, що лестить йому і догоджає словом («Горгій») [15]. Спокусник натовпу, демагог є водночас тираном. Демократія – це режим, що завершується власною протилежністю тиранією, а тиранія, згідно з Платоном, це тиранія народу, оскільки свобода народу – це хаос, який може мати завершення лише непомірним порядком («Держава») [16]. Аристотель у «Політиці» [17] стверджує, що там, де закони не домінують, з'являються демагоги, він уподібнює демагогів, що лестять народу царському почту, що лестить тирану. Демагоги – це почет народу-царя. Стагірит бачить неусувний зв'язок між демагогією та демократією, який полягає в тому, щоби спокушати людей, звинувачуючи одну частину і даючи легкі обіцянки нужденним. Демагог індиферентний щодо наслідків такого відношення: бунт, руйнування соціальних зв'язків – це ризики для демократії, але демагога то не обходить.

Чи можна поставити знак тотожності між давньогрецькою демагогією та модерним популізмом? В принципі, думаю, що так, адже у визначенні демагога присутні принаймні два атрибути популіста, щодо яких існує конвенція серед дослідників: антиелітистська позиція і риторика. Можна сказати, що популізм – це модернізована демагогія, яка охоплює ширшу реальність, ніж суто політична практика демагогії, звужуючи її в результаті до тотальності. Як пише Ж.-В. Мюллер [10], вирішальним критерієм популізму є претензія представляти в одному собі увесь народ.

Здебільшого дослідники відношення між популізмом та демократією (П.-А. Тагієфф, П. Розанваллон, І. Мені, І. Сурель) дотримуються викладеного раніше Аристотелевого погляду, згідно з яким популізм – це фактор руйнівний для стабільної демократичної системи. Популізм, на думку названих авторів, виникає внаслідок кризи представницької демократії, де надмірна увага до процедури

та інститутів призводить до реального відчуження мас від системної політики. Визнаючи зв'язок між демократією та популізмом, автори наполягають на принциповій відмінності останнього від першої, визначаючи популізм як патологію (П.-А. Тагієфф), карикатуру (І. Мені та І. Сурель, Ж. де Кулон [18]), спотворення (М. Гоше) [18], фатальне відхилення, політичне підприємництво (Д. Рейні) [19]. Показовим у цьому відношенні є висловлювання В. Патцельта: «Посутньо, популізм – це лише потворний брат прекрасної дівчини на ім'я «демократія» [20]. Дехто з науковців виявляє обережну оцінку популізму як конструктивного чинника, що сприятиме розвитку і вдосконаленню демократії. Зокрема, І. Мені та І. Сурель зазначають, що популістська мобілізація може стимулювати демократію, але водночас популістське посередництво має тенденцію до маніпуляції народом.

Непопулярна в сучасних умовах теза, яку я хочу тут висловити, буде полягати в певному зміщенні акцентів, а саме: якщо популізм – це патологія, то патологічна за суттю сама демократія, і популізм не що інше як її епіфеномен, що потребує демократії для власного існування, втілює її сутнісні риси, але не може на неї вплинути, спотворюючи або вдосконалюючи, оскільки не має жодних власних атрибутивних рис, відмінних від демократичних, та не продукує самостійно відмінних ідей. Якщо вдатися до метафори В. Патцельта, то можна б назвати малоімовірним факт народження настільки хворої дитини від цілковито здорових батьків. Отже, виникаючи в межах демократії як демагогія, популізм (її модернізований варіант) потребує демократичних інститутів, процедур, ідеалів, що уможливають його існування. І основним демократичним ідеалом постає ідеал рівності, згідно з яким пріоритетною є народна участь в управлінні.

Доба Просвітництва, видатна за духом та амбіціями бачити потужний та вільний народ, закінчилася поразкою, породивши феномен маси, про яку найбільш драматично сказав Ортега-і-Гассет. Його книга «Повстання мас» – це книга проти демократії. Іспанський філософ критикує вторгнення мас у публічний простір. Той факт, що віднині кожен голос у політичному представництві має ту саму вартість, що й інший, що публічні дебати відкриті для всіх, а свобода слова захищена, постає для нього причиною морального і загалом

культурного виродження. Цей процес у поєднанні з безпрецедентним в історії Заходу економічним, демографічним й технологічним зростанням створив, замість очікуваного народного суб'єкта, нову форму людства – масову людину, цього «внутрішнього варвара», що має тепер «повноту соціальної влади». Озброївшись демократичною ідеєю рівності, маса починає претендувати на компетентність в усьому, що найбільш очевидно у сфері демократичної процедури виборів. Народ, зазвичай, надає перевагу не надто компетентним не тільки тому, що не в змозі оцінити інтелектуальну компетентність, але й тому, що моральну компетентність оцінює з хибних позицій. Люди обирають подібних до себе згідно зі своїми почуттями і своїми пристрастями. Оскільки всі рівні, то найкраще втілити народні сподівання можуть ті, що подібні манерами, поведінкою, іншими способами репрезентації до «людини з народу». Звісно, що індивід не може бути впевнений ніколи в тому, що інший має почуття і думки, подібні до його, але схожість – це певна гарантія. Можна згадати Р. Рейгана, що пишався власним невіглаством, підкреслюючи близькість до народу, або В. Жириновського, який певними висловлюваннями підтримує подібний імідж. Звичайно, обраний за усієї власної подібності має бути трохи вищим, принаймні в умінні висловлюватися, задля артикуляції голосу народу. І популісти якнайкраще почувуються у цій ситуації, додаючи дозу емоційності у політичну гру. Поряд з цією сентиментальною причиною, є ще одна, що вкорінена в духові демократії. Це прагнення народу, щоб будь-яка нерівність, штучна або природна, була знівельована. І якщо зі штучною нерівністю все більш-менш зрозуміло, то як можливо уникнути природної?

Треба зазначити, що про демократію тут йдеться не стільки як про режим, скільки як про спосіб мислення. Тому популізм виникає навіть в недемократичних режимах, як тільки там з'являється і поширюється демократичний спосіб репрезентації соціальної реальності.

Ще одним аспектом демократії є її принципова нездійсненність у ідеальній формі. Тому не можна погодитися з авторитетними фахівцями, що популізм – це знак або відповідь на кризу демократії. Вся історія демократії демонструє її кризовість, що виникає з суперечності між абстрактними визначеннями та

умовами інституціоналізації й функціонування, які повсякчас піддаються маніпуляції, редукції або мінімізації. Існує перманентна контрадикція між тим, щоб знати, чим є демократія, ким є народ, якому вона надає слово, та яким чином скористатися цим словом задля реальної народної участі в управлінні. І це, безумовно, відкриває постійне місце для популізму, який замість складних способів розуміння демократії та її суб'єкту – народу – як незавешених взаємоконститутивних проєктів пропонує прості бінарні опозиції, прості відповіді та рішення, надаючи людям ілюзію бути почутими та причетними.

ВИСНОВКИ

Можна стверджувати з великою долею вірогідності, що п'ятдесятирічний досвід студіювання популізму нарешті дав результат, навіть за умови відсутності і дотепер єдиної його теорії та консенсусу з приводу його категоріальної приналежності (стиль, ідеологія, рух, режим, відношення тощо), оскільки певна згода щодо концептуалізації терміну присутня. Так, переважна більшість дослідників явища, виявляючи ядерний зміст поняття, що його позначає, описує його в термінах сильної, опозиційно структурованої, риторики – народ проти владної еліти, – де народ, чистий і незіпсований, є суб'єктом спільної волі, а еліта, брудна і корумпована, стоїть на заваді втілення спільної волі, причому популізм заявляє претензію на право говорити від імені народу, виражаючи його спільну волю. Підкреслюється, що популізм вдається до профанації у репрезентації соціальної системи, заради встановлення ірраціонального зв'язку з електоральною публікою.

Спільною для дослідників є думка про те, що популізм виникає і поширюється внаслідок кризи, але розуміння якості кризи варіюється (від економічної та соціальної до кризи представницької демократії, де надмірна увага до процедури та інститутів призводить до реального відчуження мас від системної політики). Крім того, часто популізм сам кваліфікується як чинник кризових явищ у політиці та суспільстві назагал.

Думається, що детермінізм, як прямий, так і зворотній, між кризою та популізмом не очевидний, доведення чого до того ж вимагало би дефініції доволі аморфного поняття кризи. Натомість зв'язок популізму з демократією більш очевидний, хоча би через етимологічну референцію до спільного кореня.

Популізм можна розглядати як епіфеномен демократії, що потребує демократії для власного існування, втілює її сутнісні риси (як позитивні, так і менш позитивні), але не може на неї вплинути, спотворюючи або вдосконалюючи, оскільки не має жодних власних рис, відмінних від демократичних, та не продукує самостійно відмінних ідей. Два імперативи демократії – свобода і рівність – визначальні для існування популізму, оскільки дозволяють продукувати будь-яку альтернативу іменем та задля будь-якого народу. Крім того, існує перманентна контрадикція між тим, щоб знати, чим є демократія, яким є народ, що йому вона надає слово, та як скористатися цим словом задля реальної народної участі в управлінні. І це відкриває постійне місце для популізму там, де присутнє демократичне мислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Taguieff, P.-A. (1997). Le populisme et la science politique du mirage conceptuel aux vrais problèmes. *Vingtième Siècle, Revue D'histoire*, 56(1), 4–33. doi: 10.3406/xxs.1997.4489
2. Guerra, T. (2019). *Definir le populisme*. Retrieved from <https://laviedesidees.fr/Definir-le-populisme.html>
3. Mudde, C. (2010). The Populist Radical Right: A Pathological Normalcy. *West European Politics*, 33(6), 1167–1186. doi: 10.1080/01402382.2010.508901
4. Canovan, M. (1981). *Populism*. New York: Harcourt Brace Javonovich.
5. Taguieff, P.-A. (1998). Populismes et antipopulismes : le choc des argumentations. *Mots*, 55(1), 5–26. doi: 10.3406/mots.1998.2343
6. Laclau, E., & Recard, J.-P. (2008). *La raison populiste*. Paris: Éditions du Seuil.

7. Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2018). *Brève introduction au populisme*. La Tour-d'Aigüe: Éditions de l'Aube.
8. Rosanvallon, P. (2011, July 21). Penser le populisme. *Le Monde*. Retrieved from https://www.lemonde.fr/idees/article/2011/07/21/penser-le-populisme_1551221_3232.html
9. Mény, Y., & Surel, Y. (2000). *Par le peuple, pour le peuple: Le populisme et les démocraties*. Paris, Fayard.
10. Müller, J.-W., & Joly, F. (2016). *Qu'est-ce que le populisme? Définir enfin la menace*. Paris: Gallimard.
11. Ionescu, G. (1970). *Populism: Its Meanings and National Characteristics*. London: Weidenfeld and Nicolson.
12. Laclau, E. (1977). *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism-Fascism-Populism*. London: NLB.
13. Canovan, M. (1982). Two Strategies for the Study of Populism. *Political Studies*, 30(4), 544–552. doi: 10.1111/j.1467-9248.1982.tb00559.x
14. Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 541–563. doi: 10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x
15. Platon (2014). Gorgij [Gorgiy]. In *Platon, Ion, Protagor i drugie dialogi* (pp. 131–220). Saint-Petersburg: Nauka (in Russian)
[Платон. (2014). Горгий. В *Платон, Ион, Протагор и другие диалоги* (с. 131–220). Санкт-Петербург: Наука].
16. Platon (2015). *Gosudarstvo* [State]. Moscow: Akademicheskij proekt (in Russian)
[Платон. (2015). *Государство*. Москва: Академический проект].
17. Aristotel. (2016). *Politika* [Politics]. AST: Moscow (in Russian)
[Аристотель. (2016). *Политика*. АСТ: Москва].
18. Coulon, J. (2017). *Le populisme est-il démocratique?* Retrieved from <https://revue-sources.cath.ch/le-populisme-est-il-democratique>
19. Reynié D., & Brochet, F. (2011, November 25). Interview de Dominique Reynié dans Le Progrès: Populismes: la pente fatale ? Retrieved from <http://www.fondapol.org/debats/interview-de-dominique-reynie-dans-le-progres-populismes-la-pente-fatale>
20. Patcelt, V. (2018). Populizm i chto s nim delat [Populism and what to do with it]. In V. Petrov (Ed.), *Populizm kak obshij vyzov* (pp. 16–26). Moscow: Politicheskaya enciklopediya.
[Патцельт, В. (2018). Популизм и что с ним делать. В В. Петров (ред.), *Популизм как общий вызов* (с. 16–26). Москва: Политическая энциклопедия].